

*Олена Кириченко
(Кіровоград)*

СТИЛЬОВІ ПОШУКИ АРХІТЕКТОРА ОЛЕКСАНДРА ЛІШНЕВСЬКОГО В ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ (1895–1901 роки)

Початковий етап діяльності в житті кожної творчої особи заслуговує докладнішого розгляду, оскільки саме в цей час формуються концепції та закладаються підвалини майбутньої естетичної програми. У кожному разі прикладів вдалого дебюту й подальшого розквіту історія мистецтва знає чимало. Архітектор О. Лішневський, відомий в Росії як автор кількох десятків будівель, створених у першій половині ХХ ст. у Петербурзі (Ленінграді), перші кроки самостійної творчої кар'єри зробив на теренах України. Петербурзькі біографи майстра зауважують, що архітектор розпочав професійну роботу «в місті Єлисаветграді»¹. Проте в згадках про цей період не розглянуто й не проаналізовано ані діяльність молодого зодчого на посаді головного міського архітектора, ані здійснені ним архітектурні проекти. Тим часом, за неповні сім років перебування Олександра Львовича Лішневського в українському місті, ним було спроектовано та побудовано понад п'ятнадцяти будівель, що помітно змінили зовнішній вигляд цього міста. Також він чимало зробив для впорядкування загальної міської забудови й облаштування міста загалом. Дещо зі створеного О. Лішневським стисло описано, а частіше лише згадано в книгах про історію Кіровограда (сучасна назва – Єлисаветград), але досі єлисаветградський період біографії майстра докладно не розглянутий, до того ж у наявних описах і біографічних довідках кіровоградських авторів нерідко натрапляємо на неточності, розбіжності, не подано конкретні факти його діяльності².

На наш погляд, доцільно приділити більше уваги цьому важливому періоду творчості зодчого. По-перше, постать О. Лішневського досі маловідома широкому колу дослідників історії формування українських містобудівних тенденцій наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., по-друге, в листопаді 2008 р. минуло 140 років від дня народження майстра, але цю дату кіровоградці не відзначали.

Як і чому архітектор, який уже отримав декілька престижних нагород за конкурсні проекти в Академії мистецтв, потрапив до міста за значенням повіту – достеменно невідомо. Є дані про те, що після закінчення Академії 1894 р. йому запропонували місце інженера будівельного відділення Ферганської області³, проте він скористався запрошенням міського голови Єлисаветграда О. Пашутіна і на початку 1895 р. обійняв посаду міського (або головного) архітектора, яким був до 1901 р. включно. Звідки О. Пашутін довідався про О. Лішневського – невідомо. Мабуть цьому сприяли зв'язки О. Пашутіна в Петербурзькій Академії мистецтв⁴, звідки ним вже були запрошені в місто деякі фахівці.

Найтривалішим періодом виконання обов'язків головного міського архітектора в історії Єлисаветграда було десятирічне перебування на цій посаді А. Достоевського, випускника Петербурзького інституту цивільних інженерів, який пропрацював тут з 1848 по 1859 роки З того часу цю посаду ніхто не обіймав більше року. Крім того, в Єлисаветграді наприкінці ХІХ ст. був відсутній

містобудівний план (створений при А. Достоєвському план, уже давно не відповідав потребам за-будови), будівлі виникали іноді без проектування загального вигляду вулиці й відповідності споруди сусіднім будівлям. Таким чином, після приїзду О. Лішневського вирішувалася нагальна проблема формування міського середовища на нових принципах, чого вимагав сам час. Наголосимо, що цей приїзд був вигідний обом сторонам: міський голова отримав фахівця-архітектора зі столичною освітою, молодий випускник Академії мистецтв – можливість творчої реалізації не лише у створенні окремих будівель в обраному ним стилі, а й у визначенні концепції міської забудови, формуючи новий, сучасний зовнішній вигляд міста, яке ще кілька десятиліть тому мало статус військового поселення, через що, ніби за інерцією, ще зберігалось значення військового комплексу споруд, збудованих при А. Достоєвському. Подібна ситуація не влаштувала міського голову, який пильно стежив за новітніми тенденціями в будівництві в технічному забезпеченні міської інфраструктури. На момент приїзду О. Лішневського, військова складова вже втратила свою актуальність в Єлисаветграді, що не належав до передових українських міст в архітектурному розвитку. Проте будівлі в стилі ампіру, збудовані при А. Достоєвському, усе більше асоціювалися з військовим минулим, що давно стало в історії міста «експонатним» явищем.

З другої половини XIX ст., перебуваючи вже в цивільному відомстві, у Єлисаветграді розпочався розвиток аграрно-промислового напрямку, що з 1860-х років став домінуючим у Центральній Україні. Це вимагало будівництва споруджень комерційного та промислового призначення, тому наприкінці XIX ст. було розпочато зведення декількох банків, готелів, ресторанів, магазинів, фабричних і заводських приміщень. Зрештою, у місті склалася ситуація, коли приватний підприємець став замовником архітектури. Зауважимо, що проблема замовника за останні два десятиліття⁵ актуалізувалася в мистецтвознавчих дослідженнях, причому в них справедливо подана лише негативна оцінка смакових упливів замовників на архітектуру кінця XIX – початку XX ст., у тому числі на стильові пошуки епохи й безпосередньо на розквіт модерну.

Активізація будівництва в українських містах наприкінці XIX ст. потребувала появи значної кількості архітекторів, тому в цей час сюди приїжджає чимало випускників Петербурзької академії мистецтв, Петербурзького інституту цивільних інженерів і Московського училища живопису, скульптури і архітектури. З петербурзькою академічною освітою та сміливими ідеями щодо будівництва споруджень суспільного призначення й формування міського простору до Києва прибули: В. Городецький, В. Ніколаєв, В. Риков, П. Альошин. Дехто з них працював і в інших українських містах. О. Лішневський був не менш обдарованим у цій плеяді архітекторів, проте його постать – ніби відокремлена від загальної лінії розвитку архітектури в Україні. Попри це, робота в провінції анітрохи не зменшила значущості внеску О. Лішневського у створення «високопрофесійної школи української архітектури»⁶, його фахові навички відповідали всім тим якостям, якими володіли його молоді колеги. Як і вони, О. Лішневський був прекрасним стилізатором, який живив свою фантазію зразками історичної архітектури. У підґрунті творчих пошуків нового архітектора Єлисаветграда були ті ж принципи поєднання різноманітних стилів у спорудах різного призначення, якими керувалися практично всі архітектори другої половини й кінця XIX ст. Ретроспекція, тобто історичні стильові «цитати», у його витворах вписувалася в концепцію національного модерну, що сформувало специфічність української архітектури даного періоду. Тяжінні майстра до поєднання архітектурних образів минулого можна пояснити романтичною спрямованістю своєрідно темпоралізувати структуру міського простору, створивши умови для особливого його сприйняття. Саме романтики вподібновали архітектуру до образотворчого письма й бачили ідеальне місто як простір, що поєднує різноманітність історичних епох.

Перед О. Лішневським постала ситуація вільного вибору (звідси термін, який застосовував на позначення еkleктики в архітектурі відомий дослідник О. Іконніков – «архітектура вибору»). У свою чергу, тенденцію еkleктичного поєднання мотивів декору з пластичними об'ємами будівлі можна пояснити тяжінням до «атектонічності», що було притаманне архітектурному мисленню середини і другої половини XIX ст.⁷ і навіть провінційній архітектурі кінця XIX – початку XX ст.

Еkleктичні архітектурні образи органічно ввійшли в простір Єлисаветграда. Легкість поєднання нового зі старим – одна з основних позитивних якостей роботи випускника Петербурзької академії, на що неодноразово звертали увагу й дослідники: він умів удамо вмістити нові будівлі в міські ансамблі, врахувавши вирашне місцеположення своєї споруди й не пригнітивши вже існуючої архітектури; він також із легкістю орієнтувався у виборі й поєднанні різностильових елементів,

ніби підтверджуючи тезу про «велике обшарування історичних епох» у пошуках найвиразнішого ефекту. Архітектурний досвід, привезений О. Лішневським із Петербурга, який у 1890-х роках уже вступив у фазу модерну, по-своєму був втілений в елісаветградських творіннях майстра. В Академії мистецтв молодий О. Лішневський учився на зразках класичних архітектурних форм, а враження від Херсона і Одеси, збережені з дитинства і юності, залишилися в пам'яті спорудами І. Старова, А. Захарова, Тома де Томона. Хоча поняття архітектурного стилю в другій половині ХХ ст. не співвідносилось з власне архітектурою цього часу, стильові пошуки визначали початковий етап (разом із навчанням) творчості Олександра Львовича. Відомо, що навчаючись у Петербурзі, О. Лішневський також працював помічником архітектора Б. Гиршовича, на практиці освоював новітні будівельні тенденції кінця ХІХ ст., знайомився з можливостями нового архітектурного стилю. Петербурзький модерн міг уявитися вихідцю з Півдня холодним, занадто витонченим, емоційно стриманим. Можливо, саме тому перші елісаветградські роботи молодого архітектора були далекими від модерну. Для ревнителів строгих архітектурних форм, чітких мас і об'ємів творча свобода, що особливо яскраво відобразилася в оформленні фасадів, могла здатися відсутністю смаку, порушенням стильових канонів, проте варто наголосити, що орієнтація на еkleктичну ретроспекцію сприяла появі талановито виконаних робіт, активізувала процес архітектурної творчості, що виявилось в абсолютизації авторської манери. Українські міста цікаві в даному контексті тим, що відмежування від імперської столиці дозволило відступити від офіційної лінії, яскравим прикладом чого є творчість В. Городецького, який також мав академічну освіту. Так чи інакше, у кожного архітектора, який тут працював, знайшли віддзеркалення столичні тенденції.

О. Лішневського, від початку його роботи, залучили до проектування великих будов суспільного призначення. Серед них були: будівля жіночої гімназії (нині – головний корпус педагогічного університету), будівля трамвайного депо, Пушкінське міське училище, відділення міського банку тощо. Крім того, за його проектом у місті побудували Головну хоральну синагогу, а також торгівельний дім Н. І. Заславського й декілька приватних маєтків (Ельворті, Долінського, Барського й ін.). Особливістю кожної споруди є унікальне загальне рішення, що не повторилося в жодній іншій будівлі. Це стало авторською манерою майже всієї творчості майстра.

Жіноча гімназія побудована в т. зв. «цегляному стилі», поширеному в 1880–1890-х рр. з огляду на економічність будівництва. Цей «стиль» був орієнтований на історичні запозичення, а крім того, дозволяв використовувати можливості власне цегляної кладки при пластичній розробці поверхні стіни. У будівлі відображено тяжіння архітектора до неовізантійських форм оформлення фасаду в поєднанні з елементами ренесансного декору (профільована міжповерхова тяга й карнизи, імітація русту). Декор виконаний із застосуванням фасонної цегли. У Елісаветграді було декілька цегляних заводів, глину видобували на околицях міста. Крім цього, використовували бутовий камінь, що також завозили з елісаветградських кам'янодобувних підприємств. Історія будівництва гімназії вельми показова для стану елісаветградського міського управління, який утворили за часів військового значення міста: усі питання будівництва і впорядкування проходили тривалу процедуру узгоджень, затверджень через вищі, губернські й міські інстанції. Остаточне ухвалення рішення про будівництво затягнулося на чотири роки. Одне з найпроблемніших питань – місце, вибране архітектором для майбутньої гімназії. Оскільки поряд були розміщені приміщення кінного манежу, збудованого ще при А. Достоевському, зведення тут навчального закладу будівельна комісія визнала неможливим. Окрім того, авторові проекту закинули претензії щодо занадто високої вартості будівельних робіт. Жодних сумнівів ні в кого не викликав лише обраний для гімназії ретроспективний стиль, орієнтований на історичні зразки. Прототипом елісаветградської жіночої гімназії за функціональними ознаками були аналогічні спорудження в Херсоні та Одесі. Будівлю звели вже після від'їзду О. Лішневського до Петербурга під керівництвом архітектора Кішкіна, призначеного на місце головного архітектора міста після 1901 р. Усі задумані автором ідеї стосовно фасадного оформлення та інтер'єру були реалізовані без змін. Деякі елементи декору фасадів, використані в будівлі гімназії, О. Лішневський частково повторив у Пушкінському училищі, але ця споруда не була копією жіночої гімназії – архітектор зміг знайти для свого проекту нові ідеї та варіації неостилу, обраного ним для навчальних закладів. У подальшій творчій діяльності О. Лішневського архітектура навчальних закладів стане майже основною її сферою.

У 1897 р. О. Лішневський отримав замовлення від елісаветградської єврейської громади на спорудження Головної хоральної синагоги, для створення унікального образу якої він орієнтувався на т. зв. «мавританський стиль», поєднавши його з класицистичними елементами.

Як представник петербурзької архітектурної школи, О. Лішневський тяжів до крупних, репрезентативних будівель, рясно декорованих орнаментом, фігурними віконними фронтонами, іноді оздоблених скульптурою. Ще 1890 р. в Єлісаветграді розпочали будівництво дому Барського, розміщеному на Верхній Донській вулиці (сучасний краєзнавчий музей на вул. Леніна). Коли до роботи над ним залучили О. Лішневського, він уніс зміни в оформлення фасаду та частково інтер'єру. Живописність фасаду, що вражає рослинним орнаментом, дах складної форми, хвилеподібний аттик, ковані гребені незвичайної форми і круглі вікна – усе це свідчило про захоплення зодчого неobarоковими тенденціями. Це було новим для архітектури Єлісаветграда. Окрім того, у фасадному оформленні спостерігаємо символічні образи, що мали значення для замовника: у Барського було три доньки, одна з яких рано померла, тому на зовнішній стіні будівлі розміщені три жіночі барельєфи, один з яких зображений із заплющеними очима (очевидно, це обличчя померлої доньки господаря будинку). Інтер'єри будівлі оформлені в мавританському стилі й необароко.

Неоромантичні світоглядні погляди архітектора позначилися у варіаціях неоруського стилю, неоренесансу й неокласицизму, що простежуються в багатьох будівлях, споруджених за проектами О. Лішневського. Цікавим було загальне рішення торговельного дому Заславського, який, на жаль, знесли в радянські часи. Це був чітко спланований проект, в якому все підпорядковувалося класицистичним вимогам і відповідному функціональному призначенню. У роботі над ним зодчий у черговий раз продемонстрував актуальну для класичної архітектури тезу про відповідність зовнішнього внутрішньому, що завжди була притаманна його спорудам. Водночас власний почерк майстра допускав таке трактування цієї тези, яке надавало особливої імпазантності його архітектурним творам.

Кардинальні зміни в стильових пошуках О. Лішневського почали відбуватися після приїзду в Єлісаветград Я. Пауценка, який повернувся 1896 р. до рідного міста після закінчення Московського училища живопису, скульптури і зодчества. Успадкувавши від батька іконостасну й позолотну майстерні, він швидко поринув у будівельну діяльність. Наслідки конкурування двох зодчих можна простежити на прикладах їхніх споруд. Популярність у місті Я. Пауценка занадто швидко зростає, що, можливо, і підштовхнуло О. Лішневського до змін у його творчій концепції на користь модерну. Так чи інакше, приватні будинки, спроектовані ним у 1900 – на початку 1901 рр., кардинально різнилися від створених у перші роки елісаветградського періоду. Таким будинком є споруда на вул. Палацовій (нині – вул. Леніна, 11, структура держбезпеки), де домінують зовсім інші форми, ніж у вищеописаних будинках. Наприклад, у фасаді з'явилися асиметрія й ритмічність, він «оживився» еркерами та вигнутими пластичними лініями, тонко стилізованою імітацією рослинних мотивів у декорі, великими витягнутими вікнами, що надали живописності всій будівлі. Ковані балконні решітки додали фасаді особливого стилю.

У 1901 р. О. Лішневський залишив Єлісаветград і ніколи сюди не повертався, хоча для України і в Україні йому доводилося працювати неодноразово. Беручи участь у конкурсах архітектурних проектів і займаючи призові місця (до 1917 р. він узяв участь у 100 конкурсах), він був автором декількох споруд у містах України. Зокрема, отримав першу премію за конкурсний проект будівлі відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку в Катеринославі (нині – Дніпропетровськ), а також за конкурсний проект будівлі оборони Севастополя й будівлі міської лікарні для фізичного методу лікування в Севастополі. Після Жовтневої революції, з 1918 по 1923 роки (з невеликими перервами) О. Лішневський працював у Київській області.

Причини від'їзду головного архітектора, який чимало зробив для міста, що розкрило його творчий потенціал, були різними. Конкуренції з Я. Пауценком О. Лішневський як висококваліфікований професіонал, звичайно, не боявся і почувався абсолютно впевнено, працюючи над створенням як громадських, так і приватних будівель. Проте саме його приватна практика викликала незадоволення міської влади, деякі члени якої піддали різкій критиці діяльність головного міського архітектора. На одному із засідань за нього заступилися П. Долінський (один із замовників О. Лішневського) і П. Фірсів, зауваживши, що за часів обіймання О. Лішневським посади міського архітектора місто збагатилося красивими й витонченими спорудами. Цей факт засвідчує конфлікт, що назривав навколо постаті зодчого. На це вказують і звіти будівельної комісії Херсонського земства, що засвідчують завищену кошторисну вартість архітектурних проектів О. Лішневського та інших будівельних робіт у місті. Від-

мова від розробленого ним проекту лікарні св. Анни й передача будівництва лікарні архітектору Я. Пауценко красномовно підтверджує цей факт. Зрештою, 1900 р. земство значно скоротило фінансування будівництва й ремонту шкільних будівель Єлисаветградського повіту, а також інших будівельних робіт, що не влаштували молодого архітектора, який звик будувати «з розмахом».

Так чи інакше, внесок О. Лішневського в облагородження Єлисаветграда величезний. Орім яскравої авторської манери в спорудженні будівель, здочий проявив також свої організаційні здібності. Отримавши посаду головного міського архітектора, він запрошував інженерів та архітекторів для роботи в Єлисаветграді, підписував документи на будівництво, затверджував типові та авторські проекти. Саме за часів його керування було створено новий план містобудування, що визначав основні напрями забудови – торговий, військовий, промисловий. За роки роботи здочого виконано картографічні схеми міських районів, що дало можливість чіткіше розподілити земельні ділянки під забудову. Ця робота елисаветградських інженерно-будівних фахівців була відзначена губернським земством як високоякісна (на тлі абсолютної відсутності подібної картографії в інших земських містах, зокрема в Одесі). На початку ХХ ст. місто було одним із кращих і впорядкованих у Центральній Україні й не поступалося багатом губернським – саме таку оцінку тодішньому архітектурному обличчю, тепер – обласного центру, надала «Велика енциклопедія» (за ред. С. Южакова), видана 1902 р.

Підсумовуючи, зауважимо, що стильовим розмаїттям архітектурного образу Єлисаветграда наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. місто забов'язане декільком факторам, серед яких: ситуація в розвитку української архітектури загалом, а також сприятливий збіг обставин, що звів творчі шляхи двох талановитих здочих – Я. Пауценка і О. Лішневського. Не применшивши ролі першого (він пропрацював у Єлисаветграді до 1914 р., до кінця свого життя), наголосимо на творчій діяльності О. Лішневського, елисаветградські споруди якого – яскравий приклад стильових тенденцій свого часу, але відданість принципам їх створення архітектор зберіг і в подальшій творчості.

¹ Див.: *Фёдоров С. И* образ, и функция: страницы творческой биографии А. Л. Лишневого // Зодчество и архитектура Ленинграда. – 1980. – № 6. – С. 31; *Ермаков В.* Архитекторы Ленинграда – жертвы войны и блокады. – СПб., 2000. – С. 66; *Чепель А.* Петербург архитектора Лишневого // Двенадцатые и тринадцатые открытые слушания «Ин-та Петербурга». Ежегод. конфер. по проблемам петербурговедения 2005–2006. – СПб., 2006. – С. 201.

² Див.: *Френчко Л.* Мова душі. – Кіровоград, 2001. – С. 23–27; *Матівос Ю.* Місто на сивому Інгулї. Історико-публ. нарис. – Кіровоград, 2004. – С. 92; *Босько В.* Визначні постаті Степової Еллади. – Кіровоград, 2004. – С. 166; *Босько В.* Олександр Лішневський: Головна елисаветградська синагога // *Босько В.* Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти. – Кіровоград, 2007. – С. 43–46 (у підзаголовку статті помилково зазначено: «160 років від дня народження», с. 43; крім того, помилково подано дату прибуття А. Лішневського в Єлисаветград – 1894 р., насправді, молодий архітектор приступив до своїх обов'язків на початку 1895 р., про що див. у: *Ермаков В.* Архитекторы Ленинграда... – С. 65); *Маленький Париж.* Елисаветград в старой открытке / Авт.-сост. В. Петраков, В. Машковцев. – М., 2004 (на сторінках цього видання ім'я О. Лішневського майже не згадано, окрім с. 195, проте вміщено знімки побудованих ним будівель, зокрема й жіночої гімназії, Головної хоральної синагоги, будинків Барського і Заславського).

³ *Ермаков В.* Архитекторы Ленинграда... – С. 65, 66.

⁴ Наприклад, міський голова О. Пашутін запросив у Єлисаветград із Петербурга академіка Победоносцева для викладання креслення та малюнка в гімназіях і Земському реальному училищі.

⁵ Див.: Архив архитектуры. Заказчик в истории русской архитектуры. – М., 1994. – Вып. 5; *Кириченко Ев.* Русское купечество и «русский» стиль // Вопросы искусствознания. – М., 1994. – № 2–3. – С. 296–311.

⁶ *Овсійчук В.* Генеза архітектурної творчості // *Кравіч Д., Овсійчук В., Черепанова С.* Українське мистецтво: Навч. посібн.: у 3 ч. – Л., 2005. – Ч. 3. – С. 165.

⁷ Див.: *Ревзин Г.* К вопросу о принципе формообразования в архитектуре эклектики // *Ревзин Г.* Очерки по философии архитектурной формы. – М., 2002. – С. 85–108.